

SIK DOMONKOS

KÖTETLENÜL –AZ ANGELUSZ RÓBERT TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKKOLLÉGIUM

TANULMÁNYKÖTETÉRŐL

Hajdu et al. (szerk.)

Kötetlen. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete

ELTE ARTSZ, Budapest 2014

http://angelusz.elte.hu/sites/default/files/Kotetlen_2014_color_internetes.pdf

2008 óta jelentet meg az ELTE Társadalomtudományi Karának szakkollégiuma a tagok tudományos munkáit bemutató tanulmánykötetet. Ahogy az elmúlt években is, a szerzők ezúttal is változatos témákat járnak körül, kifejezve a tagság különböző érdeklődési körét. Két dolog ugyanakkor összekapcsolja a tanulmányokat: a probléma-centrikusság és az elméleti megalapozás igénye. A kötetet olvasva mindvégig jól érzékelhető a szerzők őszinte érdeklődése választott témájuk iránt, a vágy, hogy megfogalmazzanak, és minél alaposabban megválaszoljanak kérdéseket. E vágy olyan nélkülözhetetlen előfeltétele a kutatásnak, amiről napjaink üzemszerű tudományos termelési logikájának árnyékában a kelletténél kevesebb szó esik. Pedig egyebek mellett ez ösztönözhet arra is, hogy a konkrét empirikus kérdések és az általánosabb elméleti tétek között megpróbáljon kapcsolatot létesíteni a kutató, így téve lehetővé a minél mélyebb megértést.

Bacsák Dániel *Kényszergyógykezelték a határsávbán* című tanulmányában a mentális betegségek társadalomkritikájára tesz kísérletet a hazai Igazságügyi Elmeszakértői Intézmény működésének elemzésén keresztül. Turner és Foucault nyomán érzékletesen mutatja be, hogy a normalitás keretein kívül elhelyezkedő és ebben az értelemben a társadalmi kategóriákon túli határvonába tartozó mentális betegségek és a normalizálás intézményesült ágenseinek találkozási pontjai milyen paradoxonokatszülnek. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az igazságszolgáltatási és az orvosi pillantás a mentális betegségekhez való különböző viszonyulást implikál, hanem sokkal inkább arról, hogy míg az előbbi a beszámítható (ergo büntetőjogilag felelősségre vonható)/nem beszámítható (ergo felelősségre nem vonható) dichotómia mentén szeretné elhelyezni az egyéneket, addig az utóbbi lehetetlennek tekint minden ilyen jellegű dichotóm besorolást. E szükségképpen paradox helyzetet a felelősség delegálásának logikája állítja kötött pályára. A bíró az orvosi szakértőre hárítja a jövőbeli veszélyesség megállapításának ódiáját, aki a „bizonyosság” megállapításához szükséges kritériumok híján jobbára ezt meg is teszi. Így egyszerűsödik le az esetek többségében a mentális betegségekben rejlő komplexitása beszámíthatatlan/veszélyes, felül nem vizsgálható, és ennyiben végleges címkéjére.

Bacsák érzékeny tanulmánya fontos megfigyeléseket tartalmaz nem csupán azokról a strukturális hatásokról, melyek együttállásának eredményeként a mentális betegek gyakran visszavonhatatlanul kizárásra kerülnek a társadalomból, de egyúttal a modernitás azon általánosabb tendenciájáról is, ahogy a szakértői diskurzusok hatalmi tere formálja, ám egyúttal fel is számolja az egyéni cselekvőt. Ezen, alapvetően Foucault gondolatai által motivált kérdésselvetés további elemzése mellett érdekes lehet végiggondolni a problémát eltérő perspektívákból is. Így az empirikus elemzésekben rá lehet kérdezni arra, hogy vajon van-e alternatívája a szerző által bemutatott kényszerpályának, és ha igen, milyen feltételek fennállása esetén lép érvénybe az egyik vagy a másik út. Ehhez elméleti támogatást kínálhatnak a késő modernitás olyan elméletei, melyek az intézményi gyakorlatok reflexív potenciáljára fókuszálnak (Anthony Giddens) vagy a pszichikai problémák társadalmi státuszának átalakulását állítják központba (Alain Ehrenberg). Az elméleti horizont fentiekhez hasonló megközelítésekkel való kiegészítése révén nyílhat lehetőség arra, hogy a foucault-i megközelítés egyoldalúságát ellensúlyozzuk.

Szeitl Blanka *A születési hónap hatása a felnőtt életre* című tanulmányában olyan újszerű kérdést vizsgál, ami az egyenlőtlenség kutatások bevett kereteit feszegeti. A szerző amellett érvel, hogy az egyenlőtlenségkutatásokban egyre nagyobb igény van újabb és újabb dimenziók bevonására, így merül fel a születés szezonálisának vizsgálata. A születési hónap ugyanis nem esetleges: mind az anyák, mind a gyerekek társadalmi státuszával összefüggést mutat. Ebből kifolyólag pedig érdemes elgondolkozni azon, hogy pontosan miként járul hozzá egyenlőtlenségek kialakulásához. A magyarázatok első típusa úgy érvel, hogy a télen születettek esetében nagyobb a megbetegedések esélye, ami az életút egészére kiható hátránnyá válhat. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy az iskolában megjelenő „relatív életkorbeli” különbségek mind tanulási, mind szociális szempontból hátrányok vagy előnyök forrásává válnak. Végül vannak olyan kutatások, melyek az anyák társadalmi pozícióját a születési hónappal hozzák összefüggésbe. A fenti hipotéziseket hazai adatbázisokon vizsgálja meg a szerző, megállapítva, hogy bár együttjárások megfigyelhetők, korántsem a nemzetközi kutatásokban tapasztalt mintázatokban.

Szeitl formabontó kérdésselvetésével nagy fába vágta a fejszét. Minthogy az egyenlőtlenségek kérdése a szociológia érdeklődésének a kezdetektől fogva a homlokterében helyezkedik el, így annak kiegészítése különös körültekintést igényel. Az első kérdés, amivel az egyenlőtlenség egy új dimenziójának bemutatásakor szembe kell nézni az, hogy miként viszonyul a már korábban azonosított dimenziókhoz. Az egyenlőtlenségekre –Bourdieu óta – korántsem egy-egy dimenzió mentén érdemes tekinteni, hanem a dimenziók rendszerében. Az egyenlőtlenségek újratermelődése ugyanis konverzióslépések sorozatában zajlik le. A különböző dimenziók menti pozíciók adott esetben ellensúlyozhatják, más esetekben felerősíthetik egymást. Ebben az értelemben a születési hónapban rejlő biológiai vagy társadalmi eredetű különbségek is e rendszerben válnak egyenlőtlenségekké: a na-

gyobb fertőzésveszély akkor, ha nem áll rendelkezésre az ártalomcsökkentéshez szükséges (gazdasági, társadalmi) tőke, a relatív életkorbeli hátrány akkor, ha a család (kulturális) tőkéje nem képes ellensúlyozni a hátrányokat. Ebben az esetben viszont kérdésessé válik, hogy vajon ezekhez a hagyományos egyenlőtlenségi dimenziókhöz képest mekkora magyarázóerővel bír a születés szezonálisitása. A második kérdés a tágabb célokra vonatkozik. Az egyenlőtlenség-kutatások megismerésérdeke a társadalomkritikához kapcsolódik, amennyiben céljuk a társadalmi igazságtalanságok leleplezése. Ebből a szempontból kérdéses, hogy vajon a születési hónap szerinti különbségek alapján a kritika milyen formái előtt nyílik út? Végül adódik egy értelmezési kérdés is. Ahogy az a magyar adatokból is kiderült, statisztikailag szignifikáns különbségek azonosíthatók, azonban ezek nem konzisztensek, így pedig nem igazán interpretálhatók. A nehézséget nyilván az okozza, hogy a születési hónapnak nehéz elméletileg jól alátámasztható önálló jelentést tulajdonítani, aminek hiányában a következtetések levonására is csak korlátozottan nyílik lehetőség. Jól látható tehát, hogy ezen a ponton számos nyitott kérdés van még, melyek megnyugtató tisztázása még várat magára.

Kelemen Zsófia *Állampolgári szocializáció a rendszerváltás után 20 évvel* című tanulmányában egy napjainkban egyre aktuálisabbá váló kérdést vizsgál, Habermas modernizációelméletének kontextusában. Annak igyekszik egy választáskutatási adatbázis alapján utánajárni, hogy a piaci és politikai intézményrendszer átalakítása mennyiben segítette elő a kommunikatív racionalizálódást. Az elemzés első lépésében annak a társadalmi csoportnak a súlyát igyekszik meghatározni, amelyik potenciális alanya lehetne e folyamatoknak. Úgy érvel, hogy különböző indirekt tényezőkből egyaránt arra következtethetünk, hogy e csoport a társadalomban kisebbséget alkot. Második lépésben a megfigyelhető állampolgári attitűdök alapján kívánja bemutatni a kommunikatív racionalitás korlátozott formáit. Az elemzések után arra a következtetésre jutott, hogy mind az állampolgári cselekvés különböző formáiban való részvételi hajlandóság, mind pedig a paternalista beállítódás összefügg a szubjektív társadalmi helyzettel: a részvételi hajlandóság a társadalmi pozícióval nő, míg a paternalista beállítódás legkevésbé legfelül jellemző, és leginkább a középosztályban.

Kelemen tanulmányában nehéz feladatra vállalkozott, amikor a habermasi elmélet absztrakt kategóriáit közelítette egy survey technikával készített adatbázishoz. Az ilyen vizsgálatok esetében a nehézséget elsősorban az jelenti, hogy miként hidaljuk át a távolságot az elméleti fogalmak és a változók között. Éppen ezért az operacionalizálás és a konceptualizálás során különösen körültekintően kell eljárni, hogy egyaránt elkerüljük az adatok túlinterepretálásának és az elmélet leegyszerűsítésének veszélyét. Abban az esetben, ha kész adatbázissal dolgozunk, e tekintetben a mozgástér meglehetősen korlátozott. Ennek megfelelően a következtetések levonásakor is fokozott óvatosságra van szükség. Az elemzést olvasva leginkább ezeken a pontokon támadhat az olvasónak hiányérzete. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy a vizsgált kérdések és változók a legalkalmasabbak voltak az elméleti szinten megfogalmazott kérdés megválaszolására. Kétségtelen, hogy a népszavazással kapcsolatos

attitűdök és az állampolgári aktivitás különböző formái közvetetten összefüggésbe hozhatók a cselekvéskoordinációt megalapozó morális attitűdökkel, azonban úgy gondolom, hogy korántsem fedik le azokat. Talán ebből fakadhat az is, hogy az eredmények interpretálásakor sem sikerül továbblépni az együttjárások leírásától azok mélyebb értelmezéséhez. Így a szubjektív osztályhelyzet és a többi bevont független változó kapcsolatának elemzése sem merítette ki a benne rejlő ígéretes lehetőségeket.

Menich Nóra *A gólyatábor mint átmeneti beavató rítus* című tanulmányában az egyetemista élet egy fontos állomását veszi górcső alá. Hipotézise szerint a gólyatáborok olyan átmeneti rítusként értelmezhetők, amik átsegítik a sokkal több kötöttséggel jellemezhető középiskolás létből az önállóbb egyetemista létbe az egyént. Továbbá feltételezi, hogy a fiatalkor két fázisa közti határállapoton való átlendülés folyamatában az alkoholfogyasztás kiemelt szerepet játszik. E kérdéseket az ELTE-TáTK hallgatói körében végzett online felmérés alapján ellenőrizve, egyfelől megállapítja, hogy a gólyatáborban résztvevők elsősorban az integráció szempontjából tartották fontosnak a tábort, és ebben az értelemben beavatási rítusként élik meg. Másfelől az alkoholfogyasztásnak a vártnál kisebb jelentőséget tulajdonítanak, cáfolva a második feltevést.

Menich tanulmányában egy az egyetemi életvilágban kitüntetett jelentőségű eseményhez közelít érzékeny elméleti eszközökkel. Azonban hasonlóképpen Kelemen Zsófia elemzéséhez az empirikus és az elméleti szempontok ezúttal sem igazán érnek össze. A gólyatáborral kapcsolatos elvárásokra és tapasztalatokra vonatkozó kérdések sokféleképp interpretálhatók, ám az korántsem világos, hogy miként írnak körül egy átmeneti rítust. Az első lerészegedésre vonatkozó kérdésről pedig még kevésbé látható be, hogy miként jellemzi az alkoholfogyasztás szerepét. E tekintetben tehát körültekintőbben lehetett volna eljárni az interpretációt illetően. Könnyen lehet, hogy kvalitatív kutatás keretében jobb eséllyel váltak volna hozzáférhetővé az átmeneti rítus mikéntjére vonatkozó kérdések.

Bezsényi Tamás *„Egy ötven literes hordóból hatvan liter sört lehet kimerni”* című tanulmányában a fővárosi és Balaton környéki vendéglátóipar Kádár-kori működését elemzi archív – Diósi Pál által készített – interjúk alapján. Az elemzések az informalitás világáról festenek érzékletes képet, ezáltal mutatva be a kései államszocializmus és a korai rendszerváltás életvilágát. Az interjúkban megelevenedik nem csupán a kései Kádár-kor – Hankiss Elemér által „hibrid társadalomként” jellemzett – berendezkedésének morális perspektívája, de egyúttal az is, ahogy az öngazolások és a norma- illetve törvényszegések kölcsönös fedezése olyan rendszerré állnak össze, melyben az illegitimnek tekintett hatalom szabályainak megszegése válik konszenzuális normává. A „kádári alku” eredményeként a privát szférába száműzött autonómia ily módon válik elsősorban materializmusra korlátozó individualizmussá, miközben a nyilvánosság és a köz fogalmai kiürülnek.

Bezsenyi tanulmányában egy olyan jelenséget vizsgál, ami nem csupán társadalomtörténeti érdekessége, de egyúttal a rendszerváltás utáni időszak értelmezése szempontjából is kitüntetett jelentőségű. Ennek megfelelően érdemes lett volna az elemzési horizontot ebbe az irányba kitágítani és felvillantani azt a tágabb kontextust, amit a vizsgált interjúk érzékletesen illusztrálnak. Ehhez jó kiindulási pontot jelenthettek volna a '70-es évek vége óta rendszeresen lefolytatott hazai értékutatók, melyek lehetőséget teremtenek az informalitás világában formálódó értékrend kvantitatív jellemzésére. Egy ilyen jellegű beágyazás nem csupán elméleti szempontból lehetett volna termékeny, de egyúttal az elemzésben is segíthetett volna, amennyiben a – jelen formájukban talán túlzottan kevésbé interpretált – interjúrészletek konklúzív értelmezését tette volna lehetővé.

Tóth Zsófia *Nők a sorsok között* című tanulmányában gender szempontból elemzi a rendszerváltás korszakának vállalkozó családjait. Arra a kérdésre kíváncsi, hogy milyen női szerepek jöttek létre az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenet anómikus éveiben. A rendszerváltás utáni időszak vállalkozásaiban a család kitüntetett erőforrásként funkcionált abban az értelemben, hogy a családtagok potenciális munkaerőként voltak bevonhatók a vállalkozásba. Ezáltal pedig a tőkehiány ellensúlyozásának és a kockázati tényezők csökkentésének egyaránt fontos tényezői voltak. A nők családon belüli szerepe ebben a helyzetben többszörösen kérdéssé vált: egyszerre kellett megfelelniük a családról való gondoskodás hagyományos elvárásainak egy kontingenciákkal különösen terhelt időszakban, miközben a vállalkozás kompetitív, önkizsákmányoló logikájához is igazodniuk kellett.

Tóth tanulmányában egy elméleti és társadalomtörténeti szempontból egyaránt izgalmas kérdésre talált, amit ugyanakkor empirikus szinten nem sikerült teljesen kiaknáznia. Az elemzések legnagyobb problémája mindenekelőtt abból fakad, hogy a női szerepekhez és identitásokhoz csak közvetve, a férjekkel készült interjúkból fér hozzá. A „nagyasszony”, a „pénzügyminiszter”, a „tegerésfeleség” és a „normális feleség” ideáltipikus szerepei ebben ez értelemben nem a vállalkozó családok nőtagjainak önazonosságát, hanem sokkal inkább a férfi-perspektívából feltároló képüket fejezik ki. Alighanem szerencsésebb lett volna ennek fényében kissé átalakítani a kutatás fókuszát, és a női szerepeket a férfi szerepekkel való összefüggésükben megérteni.

Összességében elmondható, hogy az ARTSZ évente megjelenő tanulmánykötete mára fontos tájékozódási ponttá vált. Az első tanulmányok alighanem minden kutató pályáján kitüntetett helyet töltenek be, amennyiben nyers formában mutatják meg az őt foglalkoztató téteket. Magukon az elemzéseken túl, a kötet ebből a szempontból is számot tarthat az olvasók érdeklődésére, amennyiben felvillantja a következő generáció kutatóit mozgató problémahorizontokat.